

Papyrusbrieven van het Saturnila-archief¹

Delphine NACHTERGAELE

Abstract

For the sociolinguistic study of papyri –and of the Greek papyrus letters, more specifically-, archives are a treasure-trove. In such collections, one can examine the language of the individual of whom often different letters have been preserved. Also the language of a specific group of people can be studied. In this paper, I focus on the language of the family members of Saturnila. This archive dates to the 2nd century AD and solely exists out of private letters. Most letters are sent by Sempronius to his mother Saturnila and to his brother Saturnilus. Private letters have a number of conventionalized phrases, such as an opening formula and health wishes. To the standard expression of these *topoi*, variation is possible. Yet, the letters of the Saturnila archive notably differ from those standard formulas. The language of the different members of the archive shows uniformity in their identical deviation from standard phraseology. It thus seems that this family developed a sort of in-group and shared language.

1. INLEIDING

De bij benadering meer dan 50 000 Griekse papyri bewaard in het zand van Egypte zijn een ware schat voor iedereen die zich in de oudheid interesseert. Iets minder dan 10% van de papyrusteksten zijn private papyrusbrieven. Dit goed vertegenwoordigde teksttype trok vanaf het begin de aandacht van de onderzoekers: papyrusbrieven informeren over diverse aspecten van het leven van de 3^e eeuw v.Chr. tot de 8^e eeuw n.Chr., en geven een unieke en directe inkijk in het dagelijkse leven van de gewone man in de oudheid. Ze worden dan ook vaak door historici bestudeerd. In dit artikel zal ik echter focussen op een ander aspect van (een selectie van) papyrusbrieven, namelijk hun gevarieerde taalgebruik. Voor de taal van de papyrusbrieven was er tot nu toe niet erg veel interesse. Vroeger was er wel aandacht voor de epistolaire formules van de brieven, zoals de openingsformule en de slotformule²: men streefde vooral naar het opstellen van dé standaardstructuur en de standaardformules van een papyrusbrief, en de (immense) variatie in de formuleringen werd amper bevat. Dat is deels te verklaren door de beperkte corpora van oudere studies³: het

¹ Dit artikel maakt deel uit van een grotere sociolinguïstische studie van de taal van de Griekse papyrusbrieven, dat werd gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO). Ik dank prof. dr. Marc De Groote en prof. em. dr. Willy Clarysse voor hun waardevolle opmerkingen.

² Onze brieven en e-mails vertonen vergelijkbare epistolaire formules als de Griekse papyrusbrieven: ze hebben een openingsformule als “beste meneer X of Y”, een slotformule “met vriendelijke groeten”, en eventueel gezondheidswensen en groeten aan derde personen.

³ Om een idee te geven: White bestudeerde 117 brieven (White 1986: 3), Ziemann 368 (Ziemann 1910: 277) en Ghedini “ongeveer 600” (Ghedini 1917: 52). In 1981 kon Chan-Hie Kim een geüpdate lijst van alle Griekse papyrusbrieven op slechts vijf pagina’s doen passen (Kim 1981: 107-112).

complete corpus van meer dan 4000 Griekse papyrusbrieven kon pas recent door de digitale toegankelijkheid van de papyrusteksten⁴ en met behulp van databases worden samengesteld en als geheel worden onderzocht. Anderzijds werd variatie in de methodologische focus van de oudere werken over papyrusbrieven stiefmoederlijk behandeld. Een treffend voorbeeld van deze houding is het volgende citaat:

plerumque tantummodo propter negligentiam vel ignorantiam scribentium different a communi consuetudine (Ziemann 1910: 298)

In de laatste jaren is er heel wat veranderd in het vakgebied van papyrologie: meer en meer wordt de discipline beïnvloed door de recente ontwikkelingen in de linguïstiek; zo is de sociolinguïstische benadering van de papyri, en meer specifiek van de papyrusbrieven, in opmars; ook deze studie werkt binnen dat nieuwe theoretische kader. In de onderzoeksmethode van de (variationele) sociolinguïstiek staat variatie centraal: de idee is dat taalgebruikers steeds keuzes maken tussen verschillende taalkundige variabelen, bijvoorbeeld tussen een oudere vorm en een innovatie. Ze kiezen nu eens deze variant, dan weer gene, afhankelijk van de context waarin ze spreken of schrijven: een formeel gesprek met een onbekende, of een hiërarchisch superieure gesprekspartner zal andere varianten oproepen dan een informeel gesprek met een familielid of vriend. In de theorie van de (variationele) sociolinguïstiek zijn er niet enkel synchrone verschillen in taalgebruik, maar is variatie ook belangrijk om diachrone evoluties te verklaren: variatie ligt aan de basis van taalverandering (cf. Trudgill 2001 and Chambers Trudgill & Schilling-Estes 2003). Een innovatie verspreidt zich van het niveau van het individu naar het niveau van de groep en van de gemeenschap. Op die manier kan de linguïstische innovatie de oudere vorm vervangen, en treedt er taalverandering op. Natuurlijk impliceert dit niet dat elke variant een wijdverspreide variant wordt en dat die uiteindelijk de oudere vorm zal vervangen. Maar elke vorm van taalverandering is wel terug te brengen op variatie: met andere woorden, niet alle variatie leidt tot taalverandering, maar taalverandering impliceert in ieder geval taalvariatie (Tagliamonte 2012: 55-56)⁵. Ook in deze studie zal ik de nadruk leggen op de variatie in de formuleringen; ik zal me daarbij beperken tot de brieven van één archief, namelijk dat van Saturnila⁶.

Het archief van Saturnila is gedateerd in de 2e eeuw n.Chr. en werd gevonden in Karanis, in het noordoosten van het Fayum. Karanis en omgeving ken-

⁴ De om en bij 50 000 Griekse papyri zijn terug te vinden op www.papyri.info.

⁵ Een zeer interessant werk over variatie in Latijn & Grieks is het volume *Variation and change in Latin & Greek*, uitgegeven door de Finse groep onderzoekers onder leiding van Martti Leiwo.

⁶ Meer informatie over het archief is te vinden op www.trismegistos.org/archive/212. Via deze link kan men ook de individuele papyrusbrieven van het archief online lezen.

den vooral in de Romeinse periode een bloeiperiode: vele Romeinse veteranen kregen in de regio een stuk land toebedeeld. Ook Saturnila en haar familieleden zijn Romeinse burgers.

Archieven zijn collecties van papyri die in één archeologische context zijn gevonden. Zij blijken normaal een zeer heterogene inhoud te hebben – niet enkel brieven, maar ook contracten, kwijtingen en petities. Het Saturnila-archief vormt hier een uitzondering: het bestaat enkel uit brieven: er zijn acht papyri gevonden, waarop soms meer dan één brief staat. Op die manier hebben we in feite elf papyrusbrieven van Saturnila en haar familieleden⁷: Sempronius, Saturnila's zoon, is verantwoordelijk voor de meeste brieven. Hij richt zijn correspondentie vooral aan zijn moeder, maar ook aan zijn broer, Saturnilus. Omwille van de warme relatie tussen Saturnila en haar volwassen zonen, werd dit archief wel eens het *happy family archive* genoemd⁸. Ook linguïstische aanwijzingen zullen duidelijk maken dat de familieleden een sterke band hadden.

2. DE EPISTOLAIRE TAAL IN HET SATURNILA-ARCHIEF

Zoals gezegd, bestaat een (Griekse) papyrusbrief uit een aantal standaardformules, waaronder een openingsformule, gezondheidswensen, groeten en een slotformule.

2.1. De *proskynema*-formule

Vanaf de 1^e eeuw n.Chr. kwam daar onder invloed van de Egyptische epistolaire tradities vaak nog een zogenaamde *proskynema*-formule bij (Depauw 2006: 181-183). Een dergelijke uitdrukking refereert aan een religieus gebaar dat men maakte opdat de geadresseerde gezond en wel zou zijn. Misschien was het te vergelijken met een kaarsje branden in een kerk, maar de precieze historische betekenis van de formule is niet helemaal bekend. De standaardformulering luidt τὸ προσκύνημά σου ποιῶ παρά G (ik voer het *proskynema*-ritueel bij de god X voor je uit), waarbij G voor één of meerdere godheden staat, e.g.:

τὸ προσκύνη[μ]ά σου ποιῶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν παρὰ τῷ κυρίῳ Σαράπιδι
(P.Alex. 28; TM 30465⁹; ll. 2-4)¹⁰

⁷ P.Wisc. 84 bevatte oorspronkelijk wellicht drie brieven, waarvan er nu slechts twee meer bewaard zijn (Sijpesteijn 1976: 171, n. 10). Met andere woorden, er zijn minstens 12 brieven (maar wellicht nog veel meer) binnen de familie van Saturnila verzonden.

⁸ Later werd dit beeld enigszins genuanceerd: ook de *happy family* kende tegenslagen, zoals de dood van (waarschijnlijk) Maximus' vrouw (beschreven in P.Wisc. II 84; TM 26689) (Sijpesteijn 1976: 172; 181).

⁹ Elke brief heeft binnen het Leuvense *Trismegistos*-project een individueel 'TM-nummer' gekregen aan de hand waarvan men een tekst gemakkelijk kan identificeren en kan opzoeken op de site www.papyri.info. Bij een eerste verwijzing naar een bepaalde papyrus zal ik telkens dit TM-nummer vermelden.

¹⁰ Vertaling: "ik voer het *proskynema*-ritueel bij de god Sarapis elke dag voor je uit."

τὸ προσκύνημά σου ποιῶ παρά τοῖς ἐνθάδε θεοῖς (P.Mich. VIII 491; TM 27101; ll. 3-4)¹¹

In het Saturnila-archief, daarentegen, vinden we de uitdrukking ἅμα δὲ καὶ τὸ προσκύνημά σου ποιῶμαι ἡμερησίως παρά G in elk van de vijf brieven die een dergelijke *proskynema*-formule bewaren, e.g.:

ἅμα δὲ καὶ τὸ προσκύνημά σου ποιῶμε (= ποιῶμαι) ἡμερησίως παρά τοῖς πατράεσ (= πατράοις) θεοῖς (P.Mich. III 209; TM 28798; ll. 4-6)¹²

Vier van de vijf brieven zijn door een zekere Sempronius geschreven, en de vijfde is van de hand van de reeds vernoemde Saturnilus¹³. De uniforme formulering is dus niet te wijten aan de individuele voorkeur van één briefschrijver, maar er lijkt zich binnen het archief een gemeenschappelijk epistolair taalgebruik te hebben ontwikkeld voor deze formule. In sociolinguïstische termen heet dit *shared language* (gemeenschappelijk taalgebruik): zoals gezegd, kunnen varianten zich van het niveau van het individu verspreiden naar het niveau van de groep. Door dezelfde taal te gebruiken als andere groepsleden, kan een spreker zijn *in-group status* bevestigen en benadrukken. Dit is vaak een onbewust fenomeen: ook in onze eigen omgeving stellen we vast dat koppels vaak zonder het te beseffen een eigen jargon ontwikkelen.

Laten we nu de formule ἅμα δὲ καὶ τὸ προσκύνημά σου ποιῶμαι ἡμερησίως παρά G in detail bekijken. In drie aspecten wijkt de uitdrukking in het Saturnila-archief van de standaard af. Ten eerste is er de mediale vorm ποιῶμαι in plaats van ποιῶ. Deze vorm komt in de *proskynema*-formule slechts negen keer voor, waarvan niet minder dan vijf keer in de brieven van Saturnila en haar familieleden. Ten tweede is er het bijwoord ἡμερησίως (dagelijks). Een dergelijke bijwoordelijke uitdrukking wordt in de sociolinguïstische literatuur een *intensifier* (versterker) genoemd: het intensiveert en versterkt namelijk de uitdrukking. Niet zelden vinden we een *intensifier* in de *proskynema*-formule die de hoge frequentie van het uitgevoerde *proskynema*-ritueel benadrukt: meestal wordt dit omschreven door καθ' (ἐκάστην) ἡμέραν of καθ' (ἐκάστην) ὥραν. Inhoudelijk zijn deze woordgroepen erg gelijkend op ἡμερησίως, maar de variant uit het Saturnila-archief is zeldzaam: ἡμερησίως is te vinden in contracten, verslagen en andere zakelijke documenten, maar het is nergens anders in de *proskynema*-formule van een brief gevonden, afgezien van de attestaties in de correspondentie van Sempronius en Saturnilus. Tot slot verschijnt ook de inleidende woordgroep ἅμα δὲ καὶ gewoonlijk niet in de

¹¹ Vertaling: "ik voer het *proskynema*-ritueel bij de goden van hier voor je uit."

¹² Vertaling: "en tegelijk voer ik het *proskynema*-ritueel bij de voorvaderlijke goden voor je uit."

¹³ I.e. P.Mich. XV 751 (TM 28820) en 752 (TM 28821), P.Heid. VII 400 (TM 28976), SB III 6263 (TM 27792) en in P.Mich. III 209. De laatste brief werd door Saturnilus geschreven.

proskynema-formule; ἄμα δὲ καὶ wordt soms aangetroffen in andere delen van de private brief¹⁴, maar enkel in het Saturnila-archief lijkt dit een standaard onderdeel van de *proskynema*-formule te zijn. De drie elementen zijn dus niet of amper buiten het Saturnila archief in de *proskynema*-formule geattesteerd. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het mediale ποιῶμαι, het bijwoord ἡμερησίως en de uitdrukking ἄμα δὲ καὶ met zekerheid in geen enkele andere *proskynema*-formule voorkwam. Bij papyrologische data is altijd enige voorzichtigheid geboden: we weten nooit welke data we niet hebben omwille van de relatief beperkte omvang van onze data. Het is niet omdat een bepaald element nu slechts enkele keren wordt aangetroffen dat het effectief zo weinig werd gebruikt. Toch is het onwaarschijnlijk dat een dergelijk zeldzaam element in de oudheid erg courant zou zijn geweest: het aanzienlijke corpus van private brieven reflecteert de realiteit waarschijnlijk redelijk goed. We kunnen dus niet zeker zijn dat het Saturnila-archief exclusieve varianten in de *proskynema*-formule bewaart (nl. ἡμερησίως en ἄμα δὲ καὶ), maar het consequente gebruik van de drie ongewone varianten (ποιῶμαι, ἡμερησίως en ἄμα δὲ καὶ) toont wel met zekerheid aan dat er een *shared language* in het archief tot stand was gekomen.

2.2. De vraag om een antwoord

Naast het gebruikelijk epistolair kader van een brief met onder andere de openings- en slotformule, zijn er een aantal *topoi* die weliswaar geen vast onderdeel van de brief vormen, maar toch vrij regelmatig worden aangetroffen. Eén daarvan is de vraag om een antwoord op de brief, meer specifiek een antwoord over de gezondheid van de geadresseerde. Vaak hangt een dergelijke uitdrukking samen met een boze klacht dat de geadresseerde de zender al lang niet meer heeft geschreven, de zogenaamde ‘nalatigheidsklacht’, e.g.:

θαυμάζω πῶς ἀναπλεύσας οὐκ ἀντέγραψάς μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου, ἀλλὰ ἕως σήμερ[ο]ν ἀγωνῶ διότι vac.? νοθρευόμενος ἀπ’ ἐμοῦ ἐξῆλθες. καλῶς οὖν ποιήσεις ταχύτερόν μοι ἀντιγράψαι περὶ τῆς σωτηρίας σου (P.Mich. VIII 479; TM 27092; ll. 4-10)¹⁵

Dergelijke uitspraken leggen één van de belangrijkste functies van communicatie in de oudheid bloot, namelijk het informeren naar de gezondheid van

¹⁴ Bv.: μεταδόσις δὲ καὶ τῷ ἀδελφῷ ὑμῶν [Λ]ογγίνῳ, ἄμμα (= ἄμα) δὲ καὶ ἄσπασε αὐτόν (BGU II 615; TM 28191; ll. 29-31; vertaling: “en geef het aan onze broer Longinos, en groet hem tegelijk ook.”) en δοκιμάζω γὰρ αὐτούς, ἄμα δὲ καὶ τῆς γῆς τῆς ἐνταῦθα οὐκ ἄπιοι (= ἄπειροι) εἰσιν (P.Cair. Zen. III 59500; TM 1138; l. 5; vertaling: “want ik schat hen hoog in en tegelijk zijn ze erg ervaren in het land daar.”)

¹⁵ Vertaling: “Het verbaast me dat je, toen je je landinwaarts was gevaren, me niet hebt geschreven over je gezondheid, maar dat ik tot op de dag van vandaag bang ben omdat je niet ok was toen je bij me wegging. Alsjeblief, schrijf me snel terug over je gezondheid.”

vrienden en familieleden. Het hoeft niet gezegd dat ziekte in de oudheid een reëel gevaar was en ongerustheid hierover snel de kop op stak, zeker als men al een tijdje niets meer van een bepaalde persoon had gehoord.

In tegenstelling tot andere formules, zoals de hogerbeschreven *proskynema*-formule, is er nooit een standaardformulering ontstaan om de geadresseerde tot een antwoord aan te sporen. Men krijgt de indruk dat de *topos* op een individuele, *ad hoc* manier werd ingevuld. Variatie is hier dan ook nog veel meer de regel dan in andere epistolaire uitdrukkingen. In brieven die chronologisch en geografisch gelijkaardige zijn aan die van het Saturnila-archief, krijgen we de volgende formuleringen:

καλῶς ποιήσεις ἀντι[γρ]άψας μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου καὶ τῆς ἐπιστολῆς τῆν ἀν[τι]φώ[νησ]ιν (P.Mich. VIII 476; TM 27089; Claudius Tiberianus-archief¹⁶; ll. 21-23)¹⁷

διὸ ἐρωτῶ σε, ἄδελφε, μὴ ληρεῖν (= ληρεῖν) [το]ῦ γράφειν μοι ὑπὲρ τῆς σωτηρία[ς σο]υ, ὅ μοι ἐστὶν εὐχὴ παρὰ θεοῖς πᾶσι (P.Mich. VIII 484; TM 27095; ll. 8-11)¹⁸

καὶ σύ μοι ταχύτερον δήλωσον περὶ τῆς ἀπροσκοπίας σου καὶ τῆς τῶν ἀδελφῶν μου (P.Mich. VIII 490; TM 27100; ll. 7-9)¹⁹

ἐρωτῶ [ὕμᾱς ἀόκν]ως μοι ἀντιγράψαι περὶ τῆς σω[τηρία]ς ὑμῶν εἶνα (= ἴνα) καὶ ἐγὼ παραψυχῆν [ἔχω] (P.Mich. VIII 465; TM 17239; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris²⁰; ll. 35-38)²¹

ἀλλ' ὅμως ἐρω[τηθ]εῖς ἀναγκαίως σχέθητι πρὸ πάντων [γρά]ψαι μοι περὶ τῆς σωτηρίας [ὕ]μῶν (P.Mich. VIII 466; TM 17240; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris; ll. 9-11)²²

κα[ὶ ἡ]δ[η] προτρ[έ]πομαι ἐπιστέλλειν ἡμῖν περὶ τῆς ὑγείας (= ὑγιείας) σου (P.Mich. VIII 496; TM 27106; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris; ll. 4-6)²³

¹⁶ Meer informatie over het Claudius Tiberianus-archief, vindt men op www.trismegistos.org/archive/54.

¹⁷ Vertaling: "Schrijf me alsjeblief een antwoord over je gezondheid en over de brief." Een gelijkaardige formule is te vinden in P.Mich. VIII 479 (cf. *supra*), P.Mich. VIII 481 (TM 27094; Claudius Tiberianus-archief): καλῶς οὖν ποιήσ[ι]ς (= ποιήσεις) κο[μ]ισαμένη ἀντιγράψαι μοι κ[α]ὶ περὶ τῆς σωτηρίας [ὕ]μῶν καὶ οὐ [ἐ]ἴδ[η]ν χρειαν ἔχεις (ll. 10-14; vertaling: "Wanneer je het ontvangen hebt, schrijf me dan alsjeblief terug over jullie gezondheid en over wat je nodig hebt."), P.Mich. VIII 491 (TM 27101): καλῶς δὲ ποιήσ[ι]ς (= ποιείσ; mijn opmerking) γράψασά (= γράψασά) μοι ἐπιστολὴν περὶ τῆς σωτηρίας σου καὶ τῶν ἀδελφῶν μου καὶ τῶν σῶν πάντων (ll. 11-13; vertaling: "Schrijf me alsjeblief over jouw gezondheid en die van mijn broer en al de jouwen.").

¹⁸ Vertaling: "Daarom vraag ik je, broer, om niet stom te doen; schrijf me over je gezondheid, wat mijn smeekbede tot alle goden is."

¹⁹ Vertaling: "Laat me snel iets weten dat jij en mijn broers veilig zijn." Een gelijkaardige uitdrukking komt voor in P.Mich. VIII 502 (TM 27112): μὴ οὖν ἄλλως ποιήσ[ι]ς (= ποιήσεις) ἀλλὰ δῆλωσόν μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου (ll. 13-14; vertaling: "laat niet na om me te informeren over jouw gezondheid.").

²⁰ Meer informatie over dit archief is te vinden op www.trismegistos.org/archive/116.

²¹ Vertaling: "Ik vraag je om me zonder uitstel te schrijven over jullie gezondheid opdat ik verlichting zou kennen."

²² Vertaling: "Maar toch, nu het je gevraagd is, geef voor alles de nodige aandacht om naar mij te schrijven over je gezondheid."

²³ Vertaling: "En verzoek je dringend om ons een brief te zenden over je gezondheid."

γράφει μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου καὶ ὧν θέλεις (= θέλεις) (P.Mich. VIII 498; TM 27108; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris; ll. 22-24)²⁴

Deze citaten illustreren goed dat binnen brieven van eenzelfde archief (bv. het archief van Iulius Sabinus en Iulius Apollinaris) veel variatie voorkwam. In het archief van Saturnila ligt dit anders: van de zes brieven in deze collectie die een vraag om antwoord bewaren, hebben vier een erg gelijkaardige formule²⁵:

διὸ ἐρωτηθεῖς (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, [ἀνόκνωσ μ]οι γράφει περὶ τῆς σωτηρίας σου (P.Mich. XV 751; TM 28820; ll. 9-10)²⁶

ἐρ[ωτη]θεῖς (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, ἀνόκνωσ [μ]οι γρά[φ]ε[ι]ν περὶ τῆ[ς] σωτ[η]ρία (= σωτηρίας) ὑμῶν, εἶνα (= ἴνα) ἀ[μερι]μν[ό]τ[ε]ρα δι[ά]γω (P.Mich. XV 752, eerste brief; TM 28821; ll. 8-10)²⁷

ἐρωτηθεῖς' (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, ἀνόκνωσ μοι γράφειν περὶ τῆς σωτηρίας ὑμῶν, ἴνα κἀγὼ (= καὶ ἐγὼ) ἀμεριμνότερα διάγω (SB III 6263, eerste brief; TM 27792; ll. 8-10)²⁸

ἐρωτηθεῖς οὖν, ἄδελφε, τάχιόν μοι γράφιν (= γράφειν) περὶ τῆς [σ]ωτηρίας σου εἶνα (= ἴνα) κἀγὼ ἀμεριμνότερος διάγω (P.Mich. III 209; TM 28798; ll. 9-11)²⁹

Opnieuw zijn dit geen brieven van één individu: de eerste drie citaten komen uit brieven van Sempronius, maar de laatste is van Saturnilus. Ook in deze formule is er uniformiteit binnen het archief, ongeacht de briefschrijver.

De vraag om antwoord in het archief kent drie terugkerende elementen. Ten eerste is er het werkwoord ἐρωτάω. Het is vaak te vinden in beleefde verzoekformules, zoals bijvoorbeeld διὸ ἐρωτῶ σε πέμψον μοι καὶ τὸν κόρακα καὶ ἦλον (O.Claud. I 178; TM 29822; ll. 8-10; vertaling: “daarom vraag ik je om me zowel de haak als de nagel te zenden.”) (cf. Leiwo 2010: 108)³⁰. In de vraag om een antwoord komt ἐρωτάω veel minder voor: het is slechts elf keer geattesteerd, bijna allemaal in brieven uit een Latijnse context. In vier gevallen

²⁴ Vertaling: “Schrijf me over je gezondheid en over wat de dingen die je wil.” P.Mich. VIII 510 (TM 27120) formuleert deze *topos* op een vergelijkbare manier: γράφω[ν μοι] περὶ τῆ[ς] σωτηρ[ί]ας σου (ll. 9-10; vertaling: “Schrijf me over je gezondheid.”)

²⁵ De twee andere attestaties zijn λαβῶν (= λαβοῦσα) μου τὰ γράμματα αὐτῆς ὥρας δῆλω[σ]όν μοι πῶς διὰ[γ]εις (tweede brief van P.Wisc. II 84; TM 26689; ll. 22-24; vertaling: “Op het moment dat je mijn brieven ontvangt, laat me weten hoe het met je gaat.”) en καλῶς πι[ο]ύσεις (= ποιήσεις) γράφας μοι περὶ τῆς σωτ[η]ρίας ὑμ[ῶ]ν (tweede brief van SB III 6263; TM 27792; ll. 30-31; vertaling: “Schrijf me alsjeblief over jullie gezondheid.”)

²⁶ Vertaling: “Daarom, mevrouw, word je gevraagd om me zonder aarzeling te schrijven over je gezondheid.”

²⁷ Vertaling: “Daarom, mevrouw, word je gevraagd om me zonder aarzeling te schrijven over jullie gezondheid opdat ik minder bezorgd zou zijn.”

²⁸ Vertaling: “Daarom, mevrouw, word je gevraagd om me zonder aarzeling te schrijven over jullie gezondheid opdat ook ik minder bezorgd zou zijn.”

²⁹ Vertaling: “Dus word je gevraagd, broer, om me snel over je gezondheid te schrijven opdat ook ik minder bezorgd zou zijn.”

³⁰ De oorspronkelijke betekenis van ἐρωτάω (onderzoeken) is dan ook door de dubbele betekenis van het Latijnse *rogo* (onderzoeken en vragen) beïnvloed, zodat het Griekse werkwoord ook in beide betekenissen kon worden gebruikt.

verschijnt het werkwoord, zoals in O.Claud. I 178, in de indicatief praesens, zoals ook in het boven geciteerde P.Mich. VIII 465. Opvallend is dan ook het werkwoord in het Saturnila-archief vier keer in dezelfde participiumconstructie wordt gebruikt, telkens gevolgd door een vocatief.

Ten tweede is er het uitzonderlijke bijwoord ἀνόκνωσ (zonder aarzeling). Dat bijwoord wordt op meer dan 50.000 Griekse papyri slechts 16 keer aangetroffen. Slechts driemaal komt het in de vraag om antwoord in papyrusbrieven voor, namelijk in de drie brieven van Sempronius. Het gebruik van dit bijwoord in deze formule lijkt dus uniek voor het archief. In SB III 6263 wordt het bijwoord ἀνόκνωσ door de uitgever als ἀόκνωσ gelezen. Deze variant met dezelfde betekenis is met 27 attestaties op alle Griekse papyri iets frequenter dan ἀνόκνωσ; het bijwoord komt vooral in petitieën en contracten voor, maar tweemaal is het te vinden in de vraag om antwoord waar het gebruik dus gelijkaardig is aan dat van ἀνόκνωσ in de brieven van Sempronius:

ἔρωτῶ [ύμᾶς ἀόκν]ως μοι ἀντιγράψαι περὶ τῆς σω[τηρίας] ύμῶν εἶνα (= ἴνα)
καὶ ἐγὼ παραψυχὴν [ἔχω] (P.Mich. VIII 465; TM 17239; ll. 35-38; cf. *supra*)

ἐὰν δὲ ἦστε (= ἦτε) ἐμβαλόμενοι Σαραπίωνι τῷ ἀδελφῷ ἀόκ[ν]ως γράψατε
περὶ αὐτῶν (PSI XV 1557; TM 32232; eind 3^e eeuw n.Chr.; ll. 21-23)³¹

De eerste brief behoort tot het archief van Iulius Sabinus en Iulius Apollinaris en is geografisch en chronologisch gelijkend op het Saturnila-archief. Deze vaststelling maant ons opnieuw aan tot voorzichtigheid: mogelijk was ook de *intensifier* ἀνόκνωσ niet exclusief gelinkt aan het Saturnila-archief, maar kwam het, net als ἀόκνωσ, in vragen om antwoord voor die de tand des tijds niet hebben overleefd. Desalniettemin blijft het consequente gebruik van dit zeldzame bijwoord in Sempronius' brieven opvallend. Hij lijkt een idiolectische voorkeur te hebben voor deze *intensifier*; het valt echter niet uit te sluiten dat net als de *proskynema*-formule en het gebruik van het werkwoord ἔρωτάω in de vraagformule, ook de voorliefde voor het bijwoord ἀνόκνωσ werd gedeeld door andere familieleden van Sempronius, al er zijn geen tekstuele aanwijzingen bewaard om dit te bevestigen.

Tot slot is er de formule ἀμέριμνος (*vel.sim.*) διάγω (zonder zorgen zijn). Deze formule komt in het archief voor in een doelzin die aan de vraag om antwoord is toegevoegd en die uitdrukt dat een antwoord de zender gerust zou stellen. Een dergelijke toevoeging is zeker niet standaard en is slechts in ongeveer 10% van de vragen om een antwoord geattesteerd. Ook in deze uitbreiding is er geen vaste formulering. Een aantal briefschrijvers gebruikt het werkwoord εὐθυμέω in de bijzin, e.g.:

³¹ Vertaling: "Wanneer jullie inschepen, schrijf dan zonder aarzeling naar de broer Sarapion over die zaken."

περὶ τῆς σωτηρίας ὑμῶν δηλώσατέ μοι ἵνα κἄν ἐνθάδε εὐθυμῶ (SB X 10724; TM 30644; l. 26)³²

Meestal lijkt ook de doelzin eerder een *ad hoc* uitdrukking; maar opnieuw geldt dit niet voor het Saturnila-archief, waar één formulering in verschillende brieven terugkomt: in de drie formules met een doelzin, P.Mich. XV 752, SB III 6263 en P.Mich. III 209, komen ἀμεριμνότερα en διάγω steeds terug. Opnieuw wordt eenzelfde uitdrukking in brieven van verschillende zenders gevonden: P.Mich. XV 752 en SB III 6263 zijn brieven van Sempronius en Saturnilus was de zender van P.Mich. III 209. In dit geval kan het uniforme taalgebruik dus niet aan een idiolectische voorliefde van één individu worden toegeschreven.

De combinatie of ἀμεριμνως en διάγω is zeldzaam: buiten het Saturnila-archief komt het enkel voor in respectievelijk P.Haun. II 21 (TM 30122), P.Ryl. II 235 (TM 27906) en in P.Mich. III 211 (TM 28800):

ἐάν δὲ πάλιν μὴ βουληθῆς ταχύτερόν μοι διάπεμψαι ἐπιστολήν ἵνα κἀγὼ ἀμεριμνως διάγω (ll. 10-12)³³

ἐθ[αύ]μασε (= ἐθαύμασα) δὲ πῶς διὰ Λυπέρκου οὐκ ἐδήλωσάς μοι περὶ τῆς εὐρωστίας σου καὶ πῶς διάγεις ἴν[α] καὶ ἡμεῖς περὶ σοῦ ἀμερ[ί]μνωσ διάγωμεν (ll. 6-11)³⁴

ῥῆδα (= οἶδα) γὰρ ἡμῶν (= ὑμῶν) τὸ σπουδεῖον (= σπουδαῖον) εἶνα (= ἵνα) ἀμερ[ρ]μνότερόν με ποιήσῃται (= ποιήσητε), ὑμε[ί]ν (= ὑμῖν) γὰρ προσέχων ἀμεριμνότερα δ[ί]άγω (ll. 7-10)³⁵

Het eerste citaat komt uit een zakelijke brief, waarin de zender de geadresseerde aanspoort om hem een brief te zenden in verband met een zakelijke transactie; het verzoek om een antwoord is dus niet helemaal identiek als de *topos* in het Saturnila-archief, aangezien het niet gaat om een antwoord over de gezondheid van de geadresseerde. In de tweede brief komt de uitdrukking ἀμεριμνως διάγωμεν voor in de nalatigheidsklacht, die zoals gezegd nauw samenhangt met de vraag om een antwoord. In de laatste brief verschijnt de woordgroep in een compleet andere context.

Niet alleen de combinatie van ἀμεριμνως en διάγω is uitzonderlijk, ook ἀμεριμνος is geen gebruikelijk woord in de papyri: ἀμεριμνος en zijn afgeleide bijwoorden en substantieven zijn in alle papyri slechts ongeveer honderd keer

³² Vertaling: "Schrijf me in verband met jullie gezondheid opdat ik dan gerust zou zijn."

³³ Vertaling: "En als je opnieuw niet wil, zend me dan snel een brief opdat ik niet bezorgd zou zijn."

³⁴ Vertaling: "Ik was verwonderd dat je me via Lupercus niets hebt laten weten over je fysieke toestand en over hoe het met je gaat, opdat ook wij niet bezorgd zouden zijn over jou."

³⁵ Vertaling: "Want ik ken jouw ijver om me minder bezorgd te maken. Want als ik me om jou bekommer, ben ik minder bezorgd."

bewaard³⁶. Interessant is dan ook dat in P.Mich. XV 751, een andere brief van Sempronius, het adjectief ἀμέριμνος geattesteerd is in een formule waarin de zender informatie geeft over zijn eigen gezondheid:

μαθὼν δὲ περὶ τῆς σωτηρία[ς] ὑμῶν ἀμεριμνότερος ἐγενάμην (Il. 8-9)³⁷

Deze zin staat onmiddellijk voor de vraag om antwoord:

διὸ ἐρωτηθεὶς (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, [ἀνόκνωσ μ]οι γράφε περὶ τῆς σωτηρίας σου (Il. 9-10; cf. *supra*)

Het feit dat deze vraag om antwoord geen doelzin heeft, is misschien te wijten aan het feit dat Sempronius zichzelf niet wou herhalen: als hij aan de vraag om antwoord de typische doelzin met ἀμερίμνωσ διάγω zou toegevoegd hebben, zou hij op twee zinnen tijd tweemaal hetzelfde ongewone adjectief ἀμέριμνος gebruiken³⁸.

Net als in de *proskynema*-formule worden enkele bijzondere varianten consequent gebruikt in het Saturnila-archief: twee ervan (het participium van ἐρωτάω en de doelzin met ἀμέριμνος en διάγω) zijn in brieven van meer dan één zender geattesteerd, en lijken *shared language* in het archief; de *intensifier* ἀνόκνωσ was misschien meer specifiek gelinkt aan het taalgebruik van Sempronius.

3. CONCLUSIE EN IMPLICATIES

Over het taalgebruik in het Saturnila-archief kunnen we concluderen dat het regelmatig van de standaardformules afweek. Er werd een soort gemeenschappelijk taalgebruik (*shared language*) ontwikkeld dat systematisch werd gehanteerd: de verschillende briefschrijvers gebruiken steeds afwijkende formuleringen in plaats van de standaardvorm. In hun afwijkende formuleringen vertonen de familieleden van Saturnila dus een opmerkelijke uniformiteit en een hang naar eenvormigheid. Ook in dit aspect kunnen we misschien de goede en warme relaties tussen de verschillende correspondenten zien: de briefschrij-

³⁶ In vier brieven verschijnt ἀμέριμνος (met een ander werkwoord dan διάγω) in de doelzin na een vraag om een antwoord, bv. καὶ γράψον μοι καὶ περὶ τῆς σωτηρίας σου ἵνα ἀμέριμνος ὦμαι (SB XIV 11853; TM 30913; Il. 4-5; vertaling: "en schrijf me ook over je gezondheid opdat ik gerust zou zijn."). Een gelijkaardige formule vinden we in SB VI 9605 (TM 33118): ἀπόστύλον μ[οι] περὶ τῆς ὀλοκλη[ρία]ς ὑμ[ῶν] γράφε εἰ]ς τὴν ἀμερι[μνίαν] ἡμ[ῶν] (Il. 20-22; vertaling: "zend me [...] schrijf me over jullie gezondheid met oog op onze geruststelling.") en in SB X 10525 (TM 36123): γράψον μοι γράμματα μεθ' ὑπογραφῆς σου ἵνα ἀμε[ρι]μνήσω (Il. 5-6; vertaling: "schrijf me brieven met je plan opdat ik zorgeloos zou zijn.").

³⁷ Vertaling: "Nadat ik informatie had gekregen over jouw gezondheid, was ik minder bezorgd."

³⁸ Ook het werkwoord διάγω komt niet veel voor in de papyri. Toch is ook in het Saturnila-archief niet alleen in de vraag om antwoord geattesteerd, maar komt het – als de aanvulling van de uitgever correct is – ook in P.Mich. XV 752 voor: κυ[ρία], πῶσ μοι δι[άγει]ς (l. 13; de passage is te onzeker en te fragmentair om te vertalen).

vers in het *happy family archive* benadrukken door hun taalgebruik hun onderlinge band.

Wat is nu het belang van een studie naar het taalgebruik van individuen en groepen binnen een archief, en meer specifiek naar hun variaties op standaardformuleringen? Ten eerste toont het aan dat de antieke briefschrijvers creatieve individuen waren. Veel te lang zijn brieven beschouwd als knip- en plakwerk van standaardformuleringen waarin de briefschrijver nauwelijks een rol speelde. Dit en soortgelijk onderzoek brengt aan het licht dat het individu uitgesproken persoonlijke voorkeuren had met betrekking tot epistolaire formules, en dat groepen van briefschrijvers een uniforme taal wisten te hanteren om bewust of onbewust hun onderlinge samenhang te benadrukken. Door te focussen op variatie en die variatie te proberen verklaren, leren we dus heel wat over de antieke briefschrijvers en de sociohistorische context waarin de brieven tot stand kwamen.

Verder kan een goede kennis van het specifieke taalgebruik binnen een archief interessante neveneffecten hebben: als we weten voor welke variant een bepaald individu een voorkeur had, is het mogelijk om lacunes op een overtuigende manier aan te vullen. Als we vaststellen dat er binnen een archief bepaalde ongewone varianten consequent worden gebruikt, dan kunnen andere documenten met soortgelijke taalkundige patronen aan het archief gelinkt worden. Op die manier kunnen linguïstische elementen helpen bij de reconstructie van collecties van archieven en dossiers die in de oudheid een eenheid vormden maar nu verspreid zijn over diverse collecties wereldwijd³⁹. Sociolinguïstisch onderzoek van de papyrusbrieven is met andere woorden een nieuwe maar succesvolle methodologische invalshoek die vele onderzoeksperspectieven biedt.

BIBLIOGRAFIE

- Chambers, J.K., P. Trudgill & N. Schilling-Estes. 2003. *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford.
- Depauw, M. 2006. *The Demotic Letter. A Study of Epistolographic Scribal Traditions against their Intra- and Intercultural Background*. Sommerhausen.
- Ghedini, G. 1917. Di alcuni elementi religiosi pagani nelle epistole private greche papiri. *Studi della Scuola Papirologica* 2: 51-76.
- Kim, C.-H. 1981. Index of Greek Papyrus Letters. *Semeia* 22: 107-112.
- Leiwo, M. 2010. *Imperatives and Other Directives in the Greek Letters from Mons Claudianus*. In: *The Language of the Papyri*, edited by T. V. Evans and D. D. Obbink. Oxford: 97-119.

³⁹ e.g. Nachtergaele 2013: aan de hand van linguïstische argumenten kunnen de archieven van Asklepiades en Athenodoros aan elkaar worden gelinkt; Nachtergaele 2015b: taalkundige argumenten helpen om drie nieuwe papyrusbrieven aan het dossier van Thermouthas toe te voegen.

- Nachtergaele, D. 2013. The Asklepiades and Athenodoros Archives: A Case Study of a Linguistic Approach to Papyrus Letters. *GRBS* 53: 269-293.
- . 2015a. The Code Alternation in the Claudius Tiberianus Archive. *Glotta* 91: 208-225.
- . 2015b. Three New Letters in the Thermouthas Dossier. *Mnemosyne* 68: 53-67.
- Sijpesteijn, P.J. 1976. A Happy Family? *ZPE* 21: 169-181.
- Tagliamonte, S. 2012. *Variationist Sociolinguistics. Change, Observation, Interpretation*. Malden (MA).
- Trudgill, P. 2001. *Sociolinguistic Variation and Change*. Washington, DC.
- White, J.L. 1986. *Light from Ancient Letters*. Philadelphia (PA).
- Ziemann, F. 1910. *De epistularum graecarum formulis sollemnibus quaestiones selectae*. Halis Saxonum.